

Stamelen aan de grens

Bidden op en rond het sterfbed

De worsteling van mensen met de vraag naar de zingeving van hun bestaan komt op wellicht geen ander moment zo pregnant naar voren als juist in het uur waarin de mens oog in oog staat met de eindigheid en de contingentie van zijn bestaan: het uur van de dood. Aan wat door mensen in dat ultieme uur gedaan en gezegd wordt, is door de nabestaanden dan ook steeds een grote betekenis gehecht. Voor christenen is het steeds belangrijk geweest met welke woorden een stervende zich in zijn laatste uur tot de Heer van leven en dood richtte.

An iemands laatste woorden, dus aan het bidden op het sterfbed, is deze bijdrage gewijd.

Eerst zal ingegaan worden op het belang dat in de cultuurgeschiedenis aan de laatste woorden van stervenden gehecht wordt en aan de kritische vragen die daarbij gesteld mogen worden.

Vervolgens wordt beschreven hoe in de christelijke liturgie die laatste woorden geritualiseerd zijn geraakt. Ten slotte zal aandacht worden besteed aan de aporie in het bidden op en rond het sterfbed die is ontstaan door het wegvallen van de vanzelfsprekendheid van het geritualiseerde spreken.

< 'De dood van de zieke', getijdenboek 'Grandes Heures de Rohan', 15e eeuw

Het gewicht van laatste woorden

Apotheose

Sinds de dood van Socrates in 399 voor Christus zijn de beschrijving van het sterfbed van beroemde vrouwen en mannen en de optekening van de laatste daar gesproken woorden welhaast een literair genre en soms ook een literaire *topos* geworden (Nissen 2013). Socrates' laatste woorden en daden, voor het eerst beschreven in Plato's dialoog *Phaidoon*, blijven tot in onze tijd tot de verbeelding spreken. Veel betekenis werd gehecht aan de boodschap over het leven die de stervende naliet aan de nabestaanden, maar ook aan zijn visie op de reis die hij ging maken. En die laatste woorden werden, wanneer zij over de hoofden van de aanwezigen rond het sterfbed heen gericht werden tot de godheid, al snel een

gebed. ‘Bidden tot de goden is dunkt mij mogelijk en nodig, bidden dat de reis van hier naar ginds een gelukkige mag zijn’, zo zou Socrates gezegd hebben, om deze overweging vervolgens meteen ook in een gebed om te zetten: ‘dit dan bid ik, moge het zo zijn’ (Schwartz 1960, 187).

Van de laatste woorden op het sterfbed wordt verwacht dat zij een soort resumé van het leven vormen en vele stervenden hebben de nabestaanden in die verwachting bevestigd. In een essay over de feestdagen van Allerheiligen en Allerzielen in zijn beroemde

bundel *Het labyrint der eenzaamheid* zegt de Mexicaanse schrijver Octavio Paz: ‘De dood verheldert het leven.

(...) De dood van een christen en de dood van een heiden zijn vormen van sterven die vormen van het leven weerspiegelen’ (Paz 1967, 48). In het laatste uur, zo luidt een gangbare gedachte, keert het hele leven als een versneld afgespeelde film nog een keer terug. Het moment van de dood vormt een samenvatting en apotheose van het leven dat de stervende geleid heeft. Iemands laatste woorden zouden verraden wie hij of zij is: de woorden op het sterfbed onthullen de essentie van iemands leven.

Grote waarde

Laatste woorden hebben grote betekenis. Het is een gemeenplaats, maar wel een met verstrekkende gevolgen. In vele biografieën, en in de christelijke traditie ook in vele hagiografieën, vormt de sterfscène namelijk de bekroning van het leven dat de beschreven held of heilige heeft geleid. Natuurlijk zijn er de verhalen over een plotselinge bekering op het sterfbed, over be-

rouw en ommekeer, over de verlichting van het laatste uur. ‘*Yo fui loco, y ya soy cuerdo*’ – ‘Ik was dwaas, maar nu ben ik verstandig’, zo liet Miguel de Cervantes, ‘*el manco de Lepanto*’, in het begin van de zeventiende eeuw Don Quijote op zijn sterfbed zeggen (Cervantes 1968, 278verso). Maar zelfs dat late inzicht vormde, al dan niet spiegelbeeldig, een samenvatting van het dwaze leven dat Don Quijote had geleid.

Aan de laatste woorden van stervenden wordt in de westerse cultuurgeschiedenis, maar bijvoorbeeld ook in Japan, grote waarde gehecht. Er kan immers niets anders meer op volgen. De laatste woorden kunnen niet inge-

trokken, gecorrigeerd, aangevuld of bijgesteld worden. Zij hebben iets definitiefs. ‘*Endgültigkeit erhebt Anspruch auf Aufmerksamkeit*’, zo zegt de literatuurhistoricus Karl Guthke, die de eerste cultuurgeschiedenis van woorden op het sterfbed heeft geschreven (Guthke 1990, 19). Er heerst een door de culturele traditie bepaald, gespannen en wellicht zelfs overspannen verwachtingspatroon ten aanzien van de laatste woorden die een stervende gaat spreken (Nissen 1999). Wie nog maar korte tijd te leven heeft, zal, zo luidt het verwachtingspatroon, toch wel extra goed op zijn woorden passen.

Door de ernst van het moment kan aan de woorden van een stervende soms ook veel meer betekenis gehecht worden dan zij hadden in de mond van degene die ze uitsprak. Toen Goethe op zijn sterfbed, of liever in zijn sterfstoeel – want hij overleed op de Biedermeier-leunstoel in zijn slaapkabinet –, op 22 maart 1832 mompelde ‘*mehr Licht*’, bedoelde hij waarschijnlijk

aan zijn huisknecht Friedrich Krause te vragen om de luiken van het venster wat verder te openen. Goethe-adepten hebben in deze woorden echter zowel een beschrijving gezien van wat Goethe aan de andere zijde van de tunnel des doods reeds waarnam alsook een late bede van deze oude heiden die het christelijk geloof reeds achter zich had gelaten. Overigens raakten er van Goethes laatste woorden zoveel versies en zoveel interpretaties in omloop dat Carl Schüddekopf er in 1907, driekwart eeuw na het verscheiden van de grote dichter, al een hele studie aan kon wijden.

In boekvorm

Het gewicht dat aan laatste woorden werd en wordt gehecht, heeft er toe geleid dat men al zeker in de zestiende eeuw er toe over ging verzamelingen van ultieme mededelingen aan te leggen en met titels als *Verba novissima* of *Apophthegmata morientium* in boekvorm uit te geven. De traditie gaat zelfs nog verder terug, want ook een aantal laatmiddeleeuwse *Artes moriendi* bevatte in een appendix al een verzameling van laatste woorden, laatste gebeden vooral, van voorbeeldige christenen (Rudolf 1957; Fuhrmann 1997). Tot op de dag van vandaag verschijnen er vergelijkbare collecties, en er bestaat sinds 1955 zelfs een *Dictionary of Last Words* (LeComte 1955; Crowley 2000; Fuld 2001; Breverton 2010).

Ook in de populaire cultuur van de moderne media krijgen laatste woorden van beroemde personen gretig aandacht. Zij vormen een gewild thema in kranten en populaire tijdschriften, op radio en televisie, in films en advertenties, in popsongs en comics, in cartoons

en commercials en op internet (Guthke 1999). Vaak gaat het bij die woorden om gemeenplaatsen. Maar het feit dat zij door een beroemde persoonlijkheid tijdens het laatste uur zijn uitgesproken, verschaft die woorden groot krediet.

Vanaf de zeventiende eeuw verschenen er ook collecties van laatste woorden van één enkele persoon. Vaak ging het daarbij om complete preken of stichtelijke vermaningen die door een vrome ziel tijdens haar laatste levensdagen waren uitgesproken of neergeschreven. Zij vormden geliefde lectuur in de kringen van bevindelijke christenen, bij Engelse puriteinen, bij Duitse piëten en in Nederland in de milieus van de Nadere Reformatie. In die laatste kringen waren vooral ook beschrijvingen van het sterfbed van jonge kinderen in trek (Groenendijk & Van Lieburg 1991; Van Lieburg 1998; Groenendijk 2000). Sommigen van hen ontwikkelden op tien- of elfjarige leeftijd al een vrome wijsheid waarover moderne pedagogen zich waarschijnlijk grote zorgen zouden maken. De laatste woorden uit dergelijke collecties bevatten een compleet programma voor innerlijke en uiterlijke bekering, een handboek voor de omvorming van de christenziel. Dat dit programma was uitgesproken door iemand die de dood reeds in de ogen zag, moest er een groot, sacraal gezag aan verlenen.

Dat laatste is in de katholieke traditie bijvoorbeeld gebeurd met de laatste woorden van Thérèse Martin, beter bekend als de heilige Theresia van Lisieux (Nissen 2013, 88-89). Men krijgt van haar bijna de indruk dat zij, toen zij op 30 september 1897 op 24-jarige leeftijd overleed, te veel laatste woorden heeft gesproken. Er is namelijk een overvloed aan laatste woorden ►

van Theresia van Lisieux overgeleverd. Die overvloed verradt meer over de hagiografische identiteitsconstructies van haar zussen en me-dezusters dan over de ultieme boodschap die Thérèse zelf heeft willen nalaten. Haar werke-lijke laatste woorden waren: ‘Oh!... Je l’aime!... Mon Dieu, je... vous... aime!!!’ Het zijn laatste woorden die, door de overgang van de indirecte rede over God naar de directe rede tot God, ook haar laatste gebed zijn geworden.

Beleving van de omgeving

Vormen al die literaire en hagiografische sterf-bedscènes nu toegangen tot het zielenleven van de beschreven persoon? Komen we door de laatste woorden van de stervende werkelijk te weten wat hij of zij zelf ten diepste als de zin of de essentie van zijn of haar leven heeft beschouwd? Nee, het is, om misverstanden te voorkomen, goed daar bij voorbaat duidelijk over te zijn. De laatste woorden, de laatste gebeden ook, die ons zijn opgetekend van beroemde en minder beroemde vrouwen en mannen, zijn om te beginnen literaire neerslagen van een ervaring, en al in het proces tussen de ervaring zelf en de optekening ervan kunnen zich de eerste vertekeningen hebben voorgedaan. Veel opgetekende en overgeleverde laatste woorden geven weer wat de omgeving van de stervende of de schrijver van de biografie of het heiligenleven vindt dat de beschreven held of heilige, gelet op het opmerkelijke leven dat hij of zij geleid heeft, gezegd zou moeten of kunnen hebben op het sterfbed.

En vervolgens dienen we ons de vraag te stel-

len of de stervende wel werkelijk gezegd zou durven hebben wat hem of haar op het hart lag. John McManners wijdde in zijn prachtige boek over de doodsbetleving in de achttiende eeuw, *Death and the Enlightenment* uit 1981, ook een hoofdstuk aan doodsbetbeschrijvingen uit de door hem onderzochte periode. Dat onderzoek gaf hem aanleiding tot terughoudendheid ten aanzien van de authenticiteit en oprechtheid van de schriftelijk overgeleverde woorden van stervenden. In zijn bijdrage aan de bundel *Mirrors of mortality* zegt McManners: ‘*Dying is the loneliest, and therefore the most highly individual thing we do. It is also the moment when we are least likely to be able to reveal our true sentiments, whether through weakness or, if we are strong, through respect for the conventions that make the event bearable for others*’ (McManners 1981b, 130).

Deze uitspraak van iemand die veel sterf-bedbeschrijvingen heeft bestudeerd, klinkt wellicht ontnuchterend. Zelfs de sterken, zo meent McManners, zullen op hun sterf-

bed rekening houden met de conventies die het sterven dragelijk maken voor degenen die achterblijven. Zelfs ‘*the historian’s tricks*’ helpen ons niet om bij de beschrijving van sterfscènes door te dringen in de geheime binnenwereld van de stervende. ‘*Of human attitudes at the last moment, we know so little*’, aldus McManners, en als we sterfbedscènes onderzoeken, doen we onderzoek naar het leven en niet naar het sterven. Want ook het sterfbed behoort tot het leven, niet tot de dood. De woorden op het sterfbed leren ons iets over de houding van mensen

tegenover het leven en over hoe die houding beïnvloed werd door hun denkbeelden en verwachtingen ten aanzien van de sterfelijkheid en de eeuwigheid. En juist die denkbeelden en verwachtingen werden gereguleerd door conventies, door sociale en culturele tradities. De laatste woorden vertellen ons, dankzij die conventies, niet iets over de allerindividueelste emoties van een alerindividueelste ziel, maar vertellen ons juist iets over een grotere groep mensen, over de religieuze groeps cultuur van de stervende en zijn omgeving, over beelden van leven en dood zoals die in een bepaalde tijd en in een bepaalde samenleving verspreid zijn. *Troost elkaar met deze woorden*, zo luidt de titel van een vooral ten dienste van het pastoraat samengestelde bloemlezing met teksten rond lijden en sterven (Anckaert 1997). ‘Troost elkaar met deze woorden’, de titel geeft aan dat de teksten vooral bedoeld zijn voor degenen die rond het ziekbed of het sterfbed staan. Het zijn veelal meer degenen die achterblijven die steun en troost nodig hebben dan degene die overlijdt. En zo zeggen ons ook de opgetekende gebeden van stervenden vaak meer over de beleving van leven en dood bij degenen die getuige waren van het sterven dan bij de gestorvene zelf.

Het geritualiseerde spreken

Rituele gebeden

In de loop van de Middeleeuwen heeft zich in de christelijke wereld een ritualisering van het sterven en daarmee ook van het bidden op en

rond het sterfbed voltrokken. Deze ritualisering maakte het sterven tot een beheersbaar en bovendien tot een publiek gebeuren. Het sterven werd begeleid door de openbare eredienst van de kerkgemeenschap. Daarin had zich een vast repertoire van gebeden ontwikkeld waaruit

Het zijn veelal meer degenen die achterblijven die steun en troost nodig hebben dan degene die overlijdt

op en rond het sterfbed gekozen kon worden. De woorden die Jezus volgens de evangelist Lucas in zijn sterfuur aan het kruis ge-

sproken zou hebben, ‘In uw handen beveel ik mijn geest’ (Lucas 23,46; een citaat uit Psalm 31,6), namen in dat repertoire de meest prominente plaats in. De aanwezigheid van enkele gebeden uit dit brede rituele repertoire maakte het sterven tot een herkenbaar en vertrouwd gebeuren.

De vroegste sporen van rituele gebeden rond het sterfbed zijn te vinden in liturgische handschriften uit de zevende en achte eeuw. Het bidden rond het sterfbed was toen onderdeel van een liturgisch geheel, van één langgerekte viering, die begon bij het sterfbed en eindigde na het sluiten van het graf (Sicard 1978). Wat er aan de liturgische teksten uit de zevende eeuw vooraf ging, weten we niet. Van een uitgewerkt christelijk ritueel was waarschijnlijk nog geen sprake. Wel weten we dat al eerder de gewoonte bestond om aan een stervende de communie uit te reiken. Het Concilie van Nicea van 325 spreekt in canon 13 al over het *ephódion*, het *viaticum* of de *teerspijze* voor onderweg (Wirix 1995). Rond 400 werd stelling genomen tegen het misbruik om een reeds gestorvene nog een hostie in de mond te leggen, een gebruik dat ook in de vroege Middeleeu- ➤

wen nog regelmatig tijdens kerkvergaderingen bekritiseerd werd. Maar of bij de uitreiking van het *viaticum* gebeden werd, weten we niet.

In Frankische handschriften verschijnen vanaf de achtste eeuw echter wel gebeden ter begeleiding van een stervende. In het *Sacramentarium Gelasianum* worden zij aangeduid als *Ordo de migratione animae*, de orde voor de verhuizing van de ziel. Pas later gaan de gebeden bij de stervende in de handschriften het opschrift *Commendatio animae* krijgen. Aanvankelijk was dit opschrift namelijk een titel voor een reeks gebeden *post obitum hominis*, gebeden dus die door of namens de kerkgemeenschap verricht werden ten

behoefte van een reeds gestorvene. Eerst later, met name in de laatmiddeleeuwse *Artes moriendi*, gingen zij duiden op een handelen van de stervende zelf, namelijk diens aanbeveling van zijn geest in de handen van God (Kaczynski 1984, 211 en 214-215). In het *Rituale Romanum* van 1614 functioneert *Commendatio animae* als titel voor het uitvoerige hoofdstuk dat het repertoire aan gebeden beschrijft die op de ziekenzalving kunnen volgen (Martimort 1948). Die titel is in gebruik gebleven tot na de herziening van de Romeinse liturgie die op het Tweede Vaticaans Concilie volgde. In de nieuwe orde voor de ziekenzalving uit 1972 heet het gedeelte met gebeden rond het sterfbed nu *Commendatio morientium*, de aanbeveling der stervenden.

Zelfs deze laatste, momenteel in gebruik zijnde titel maakt nog duidelijk dat in de rituele gebeden rond het sterfbed de omstanders de belangrijkste handelende personen zijn en

niet de stervende zelf. Zij bevelen de stervende aan, en het bidden rond het sterfbed moet hen helpen om aan het sterven van hun dierbare een betekenis te geven. In het rijke repertoire aan gebeden dat in liturgische handschriften, in de *Artes moriendi* en ten slotte in het *Rituale Romanum* van 1614 ligt besloten, is er feitelijk slechts één dat de stervende zelf geacht werd in de mond te nemen, namelijk het vers uit Psalm 31,6 dat we al tegenkwamen: *‘In manus tuas, Domine, commendo spiritum meum’*. In alle andere gebeden was niet de stervende zelf aan het woord. Er werd over hem gebeden en zelfs tot hem gesproken door de omstanders.

Zo ontwikkelde zich rond het sterfbed een soort van dialoog tussen de omstanders, de stervende en God, waarbij de stervende, wellicht ook daartoe gedwongen door fysieke zwakte, vooral de luisterende partij was (Hofman 1958-1962). De omstanders richtten zich zelfs vermanend en aansporend tot hem, in gebeden die nauwelijks nog gebeden te noemen zijn, zoals het *‘Proficiscere’*, dat bijna een trinitarische bezweringsformule lijkt, al is het in oorsprong een soort reisgebed geweest dat de stervende over zijn eigen ziel uitsprak (Angenendt 1997, 669-672): *‘Vertrek, christenziel, uit deze wereld, in de naam van God, de almachtige Vader, die u heeft geschapen; in de naam van Jezus Christus, de Zoon van de levende God, die voor u heeft geleden; in de naam van de Heilige Geest, die in u is uitgestort, enz.’* Ook in een van de aanbevelingsgebeden is de stervende de toegesproken partij: *‘Commendo te omnipotenti Deo’*, *‘Ik beveel u aan de almachtige God, en*

ik vertrouw u toe aan Hem, wiens scheepsel gij zijt enz.’. Het oudste bestanddeel van de *Commendatio animae* wordt, behalve door het korte gebed dat de stervende zelf te spreken heeft, gevormd door de al in de achtste eeuw bekende paradigmagebeden, dertien aanroepingen met telkens de aanhef *‘Libera, Domine, animam servi tui, sicut liberasti ...’*, en dan volgen telkens voorbeelden van het reddend optreden van God in het Oude Verbond, plus de redding van de martelares Thecla. Deze voorbeelden, deze paradigmata, moesten de nabestaanden sterken in het vertrouwen dat God de ziel van de stervende, en in de toekomst ook hun eigen ziel, uit de klauwen van de dood zou redden.

De *Commendatio animae* blijkt vooral een ritueel ten dienste van de nabestaanden te zijn geweest. De gebeden die rond het sterfbed werden gesproken, hadden hoofdzakelijk betekenis voor degenen die achterbleven. De gebeden moesten hen vertrouwd maken met de dood, ook met hun eigen toekomstige dood. In de duiding daarvan werden zij nog geholpen door een reeks van voorwerpen die een rol gingen spelen in de liturgie en de volksgebruiken rond het sterfbed. Van liturgische oorsprong waren de kaars, het kruisteken en het wijwater die aan de stervende werden overhandigd (Angenendt 1997, 664-665). Maar men ging er ook toe over een kerkboek of een bijbel te leggen onder het kussen van de stervende of zelfs onder diens kin, om zo te voorkomen dat hij of zij met open mond bleef liggen. Ook werd de stervende een door een priester gezegende slok wijn aangeboden. Het barokke gebedenboek *Hoch-, nutz- und nothwendige Fürbereitung zu einem seeligen End* uit 1701 van de Duitse capucijn Martin

von Cochem bevat, voor zover bekend als enige gedrukt gebedenboek, een zegenformule voor deze *‘Sterbetrunk’*. Ten slotte was het hier en daar gebruik om drie maal rond het bed van de stervende te lopen en ondertussen met kleine belletjes, zogenaamde Antoniusklokjes of Loretoklokjes, te rinkelen (Berger 1966, 34-63; Kok 2005, 132-141).

Naar een schroomvol spreken

Uniek

Gebeden, voorwerpen en handelingen als de zojuist genoemde maakten het sterven tot een beheersbaar gebeuren. Zij dateren uit een cultuurperiode waarin er een grote mate van vertrouwdheid met de dood bestond en mensen betrekkelijk ontspannen met het sterven omgingen, de periode die Philippe Ariès en – in navolging van hem – Zygmunt Bauman die van de *‘getemde dood’* (*tamed death*) noemen (Ariès 1974; Bauman 1992).

Ondanks de ongelijkzijdigheid waarmee processen van culturele verandering zich voordoen, lijkt deze periode in de westerse wereld toch wel overal verdwenen te zijn. Zij is eerst geleidelijk opgevolgd door een periode waarin de dood gepersonaliseerd en geïndividualiseerd werd (Nissen 2004, 20-21). De dood werd *‘mijn’* dood, *‘la mort de soi’* in de terminologie van Ariès. Individuele doodsangst ging een grotere rol spelen. Die kon door het ritueel rond het sterfbed niet meer volledig getemd worden. De stervende en zijn nabestaanden werden zich sterker bewust van het definitieve afscheid van een uniek individu. Het is juist in deze periode

dat de belangstelling sterk groeit voor de laatste woorden van de stervende. Het geritualiseerde spreken werd in deze fase een expressief spreken. De laatste woorden en de gebeden op het sterfbed kregen een emotionele lading. Zij werden een expressie van individualiteit. Het werden unieke woorden.

Verhuld

De vertrouwde met de dood die zich in de juist genoemde twee fasen van de cultuurschiedenis van het sterven nog voordeed, heeft inmiddels in een volgende fase plaats gemaakt voor de verhulling van de dood (Nissen 2004, 19-20). De dood is, aldus Allan Kellehear, een 'shameful death' geworden (Kellehear 2007, 213-233). De getemde en gepersonaliseerde dood maakte plaats voor de verboden dood. De dood werd verbannen uit het publieke leven. Begraafplaatsen verdwenen uit het centrum van stad en dorp, naar de rand van de samenleving, buiten de bebouwde kom, waar later ook de mortuaria en crematoria gesitueerd werden. En het sterven zelf werd teruggedrongen uit de publieke sfeer. De rol van familie en buurtbewoners werd teruggedrongen ten gunste van gespecialiseerde en geprofessionaliseerde instanties. Door de medicalisering van het sterven en de professionalisering van de zorg rond stervenden is de dood, zoals de socioloog Norbert Elias treffend zei, 'achter coulissen' geplaatst (Elias 1985). En het spreken rond het sterfbed verstomde. Er waren geen gedeelde woorden meer, geen aanvaarde taal om het sterven te duiden en van betekenis te voorzien. Niet

de woorden van het geritualiseerde spreken, en evenmin de (vermeend) unieke woorden van het expressieve spreken. Er werd gezwegen aan het sterfbed.

Weer bespreekbaar

Sinds enkele decennia doet zich in de westerse wereld een kentering voor in de omgang met de dood. De dood is terug in het publieke leven. De dood is weer bespreekbaar geworden. Er is een nieuwe en groeiende behoefte aan ritualiteit rond sterven, dood en rouwen. Er wordt vanuit een veelheid van disciplines onderzoek gedaan naar dood, sterven en herinneren. Dit themanummer is er een uitdrukking van, zoals vele andere recente publicaties (ook het *Nederlands Theologisch Tijdschrift* wijdde juist een themanummer aan 'Dood en troost').

Nieuwe rituele taal

Maar hoe zit het met het spreken op en rond het sterfbed, hoe met het bidden? Er lijkt een sprakeloosheid rond het sterfbed ontstaan te zijn. We weten niet zoveel meer zeker en durven het al helemaal niet meer hardop uit te spreken. Maar toch voelen we de behoefte iets te zeggen. Alleen voldoen de klassieke woorden vaak niet. Het spreken rond het sterfbed is een schroomvol spreken geworden, het bidden is stamelen aan de grens van het leven.

Er wordt gezocht naar nieuwe rituele taal rond het sterven. Mij dunk dat er ook ruimte is voor een nieuw repertoire van woorden, van teksten, die de stervende en de nabestaanden te

hulp kunnen komen. Wij hoeven niet alles opnieuw uit te vinden, zeker niet op dat moment van het sterven, waarvan de historicus John McManners al zei dat juist dan conventies een grote rol spelen. Het legt een overspannen druk op de creativiteit en expressiviteit van mensen wanneer juist dan 'originale' en 'authentieke' woorden verwacht worden. Daarom lijkt het mij zinvol dat er nieuwe bloemlezingen van teksten rond de dood worden gemaakt, bloemlezingen die pastores, geestelijk verzorgers en anderen rond het sterfbed te hulp kunnen komen, en via hen de stervenden en hun dierbaren.

Een voorbeeld vormt de bloemlezing van gedichten waarmee de theoloog Harry Kuitert 'de dood de baas' probeert te zijn (Kuitert 2007). Dergelijke bloemlezingen van teksten kunnen ons bijstaan in het schroomvolle spreken rond de dood, in het stamelend bidden op en rond het sterfbed. Zij kunnen ons te hulp komen als de dood nabij is en als ons de vraag bekruipt:

(...)

hoe moet het nu, waar blijf ik nu met dat licht van mij, van jou, wanneer het vallen, weg in

het onverhoeds onnoemelijke begint?

Of is het dat jij me er een onverdicht

woord dat niet uitgesproken hoeft voor vindt?

De vraag die de dichter Hans Andreus (1926-1977) zich stelde in de laatste anderhalve strofe van zijn 'Laatste gedicht' (Andreus 1977). ◀

Literatuur

- Anckaert, L. e.a. (1997). *Troost elkaar met deze woorden. Omgaan met lijden en sterven*. Averbode/Kampen: Kok.
- Andreus, H. (1977). *Laatste gedichten*. Haarlem: Holland.
- Angenendt, A. (1997). *Geschichte der Religiosität im Mittelalter*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Ariès, Ph. (1974). *Western Attitudes toward Death*. London: John Hopkins University Press.
- Bauman, Z. (1992). *Mortality, Immortality and Other Life Strategies*. Cambridge: Polity Press.
- Berger, P. (1966). *Religiöses Brauchtum im Umkreis der Sterbeliturgie in Deutschland*. Münster: Aschendorff (Forschungen zur Volkskunde, 41).
- Brevert, T. (2010). *Immortal Last Words*. London: Quercus.
- Cervantes, M. de (1968). *Don Quijote de la Mancha. Facsimil de la primera impresión, tomo II, según la edición príncipe de Juan de la Cuesta, Madrid, 1615*. Palma de Mallorca: The Hispanic Society of America.
- Crowley, M. (2000). *Dying Words. The last moments of writers and philosophers*. Amsterdam: Rodopi.
- Elias, N. (1985). *The Loneliness of Dying*. Oxford: Basil Blackwell (vertaling van: *Über die Einsamkeit der Sterbenden in unseren Tagen*, 1982).
- Furhmann, H. (1997). *Bilder für einen guten Tod*. München: Beck.
- Fuld, W. (2001). *Lexikon der letzten Worte. Letzte Botschaften berühmter Männer und Frauen von Konrad Adenauer bis Emiliano Zapata*. Frankfurt am Main: Eichborn.
- Groenendijk, L.F. & Lieburg, F.A. van (1991). *Voor edeler staat geschapen. Levens- en sterfbedbeschrijvingen van gereformeerde kinderen en jeugdigen uit de 17^e en 18^e eeuw*. Leiden: Groen.
- Groenendijk, L.F. (2000). Von zwei frommen Kinder, die von der Pest heimgesucht wurden. Kind und Kinderbuch im niederländischen reformierten Pietismus. In: J.N. Neumann & U. Sträter (eds.), *Das Kind im Pietismus und Aufklärung. Beiträge des Internationalen Symposiums vom 12.-15. November 1997 in den Frankeschen Stiftungen zu Halle*, (111-129). Tübingen: Mohr.
- Guthke, K. (1990). *Letzte Worte. Variationen über ein*

- Thema der Kulturgeschichte des Westens*. München: Beck.
- Guthke, K.S. (1999). Letzte Worte in der Medien-Kultur. *Zeitschrift für Volkskunde* 95 (1999), 197-219.
- Hofman, F. (1958-1962). Gebeden der stervenden. In: *Liturgisch Woordenboek I* (792-794). Roermond-Maaseik: Romen.
- Kaczynski, R. (1984). Sterbe- und Begräbnisliturgie. In: *Gottesdienst der Kirche. Handbuch der Liturgiewissenschaft*, Bd. 8. Regensburg: Pustet.
- Kellehear, A. (2007). *A Social History of Dying*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kok, H.L. (2005). *Thanatos. De geschiedenis van de laatste eer*. Heeswijk-Dinther: Berne boekenmakerij.
- Kuitert, H. (2007). *De dood de baas. Gedichten belicht voor je begrafenis*. Kampen: Ten Have.
- LeComte, E. (1955). *Dictionary of Last Words*. New York: Philosophical Library.
- Lieburg, F.A. van (1998). Godtzaligh overleden. De laatste uren van gereformeerde kinderen in de 17^e eeuw. *Herademing. Tijdschrift voor spiritualiteit en mystiek*, 6 (3), 8-12.
- Rudolf, R. (1957). *Von der Kunst des heilsamen Lebens und Sterbens*. Köln-Graz: Böhlau Verlag (Forschungen zur Volkskunde, 39).
- Martimort, A.-G. (1948). L'“Ordo commendationis animae”. *Maison-Dieu* 15, 143-160.
- McManners, J. (1981a). *Death and the Enlightenment. Changing Attitudes to Death among Christians and Unbelievers in Eighteenth-century France*. Oxford-New York: Clarendon Press.
- McManners, J. (1981b). Death and the French Historians. In: J. Whaley (ed.), *Mirrors of Mortality. Studies in the Social History of Death* (106-130). London: Europa Publications.
- Nissen, P. (1999). Het laatste woord. De overspannen verwachtingen rond woorden op het sterfbed in de westerse cultuur. *Tijdschrift voor gerontologie en geriatrie* 30, 106-108.
- Nissen, P. (2004). Overgave aan de Levende. Cultuur-historische notities over het omgaan met de dood. *Speling* 56 (4), 15-26.
- Nissen, P. (2013). Words for the final hour. On deathbed prayer in the Christian tradition. In: E. Verbrux, Th. Quartier, C. Venhorst & B. Mathijssen (eds.), *Changing European Death Ways* (85-103). Münster-Zürich: LIT Verlag.
- Paz, O. (1967). Todos Santos, día de muertos. In: *El laberinto de la soledad* (42-58). México: Fondo de cultura económica (vijfde druk; eerste druk 1950).
- Schüddekopf, C. (1907). *Goethes Tod*. Leipzig: Insel Verlag.
- Schwartz, M.A. (1960). *Platoon. Dialogen*. Utrecht/Antwerpen: Spectrum.
- Sicard, D. (1978). *La liturgie de la mort dans l'église latine des origines à la réforme carolingienne*. Münster: Aschendorff (Liturgiegeschichtliche Quellen und Forschungen, 63).
- Wirix, B. (1995). The Viaticum: From the Beginning until the Present Day. In: C. Caspers, G. Lukken & G. Rouwhorst (ed.), *Bread of Heaven. Customs and Practices Surrounding Holy Communion. Essays in the History of Liturgy and Culture* (247-259). Kampen: Kok.
- Peter (prof.dr. P.) Nissen is hoogleraar Spiritualiteitsstudies aan de Radboud Universiteit Nijmegen.
p.nissen@ftr.ru.nl